

UNIVERSITATEA “OVIDIUS” CONSTANȚA

ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE

DOMENIUL DE DOCTORAT: TEOLOGIE

TEMEIURI NOU TESTAMENTARE ALE TEOLOGIEI ICOANEI

-REZUMAT-

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:

PROF. UNIV. DR. IPS TEODOSIE PETRESCU

DOCTORAND:

GHIȚĂ RALUCA OANA

CONSTANȚA

2017

TEMEIURI NOU TESTAMENTARE ALE TEOLOGIEI ICOANEI

CUPRINS

INTRODUCERE	Error! Bookmark not defined.
1. Argument	Error! Bookmark not defined.
2. Dificultatea abordării temei	Error! Bookmark not defined.
3. Obiective.....	Error! Bookmark not defined.
4. Originalitatea temei.....	Error! Bookmark not defined.
5. Actualitatea temei.....	Error! Bookmark not defined.
6. Semnificația studiului	Error! Bookmark not defined.
7. Întrebări de cercetare	Error! Bookmark not defined.
8. Miza cercetării	Error! Bookmark not defined.
9. Metodologia cercetării	Error! Bookmark not defined.
10. Etape de cercetare	Error! Bookmark not defined.
11. Structura lucrării	Error! Bookmark not defined.
CAPITOLUL 1. TEOFANIA FRUMUSEȚII PRIN ICOANĂ	Error! Bookmark not defined.
1.1. „Să fie Lumină - Să fie Frumusețe!”. Frumusețea în lumina Sfintei Scripturi	Error! Bookmark not defined.
1.1.1. Frumusețea în lumina scrierilor veterotestamentare	Error! Bookmark not defined.
1.2.1. Frumusețea în lumina scrierilor nou testamentare ...	Error! Bookmark not defined.
1.2. Frumusețea în gândirea filosofilor greci antici.....	Error! Bookmark not defined.
1.3. Frumusețea în lumina scrierilor patristice	Error! Bookmark not defined.
1.4. Icoana în istoria mântuirii neamului omenesc. Evoluția idol –simbol - icoană	Error! Bookmark not defined.
1.4.1. Idolul interzis în Vechiul Testament, expresie a concepției panteiste despre lume	Error! Bookmark not defined.
1.4.2. Simbolul în Vechiul Testament, temei și prefigurare a icoanei...	Error! Bookmark not defined.
1.4.3. Icoana în Noul Testament, „Taina Prezenței” și „Teologia Frumuseții”	Error! Bookmark not defined.
1.4.4. Icoana, între experiența estetică și contemplația religioasă ...	Error! Bookmark not defined.
1.4.5. Conținutul, sensul și funcția icoanei	Error! Bookmark not defined.
CAPITOLUL AL 2-LEA	Error! Bookmark not defined.

TEMEIURI SCRIPTURISTICE ALE TEOLOGIEI ICOANEI Error! Bookmark not defined.

2.1. Crearea omului după chipul și asemănarea lui Dumnezeu Error! Bookmark not defined.

2.2. Venirea lui Mesia în lumina profețiilor Vechiului TestamentError! Bookmark not defined.

2.3. Întruparea Mântuitorului Iisus Hristos, temei esențial al teologiei icoanei....Error! Bookmark not defined.

2.3.1. Hristologia în Evangheliile sinoptice **Error! Bookmark not defined.**

2.3.2. Hristologia în scrierile Sfântului Apostol și Evanghelist Ioan.....**Error! Bookmark not defined.**

2.3.3. Hristologia în scrierile pauline **Error! Bookmark not defined.**

CAPITOLUL AL 3-LEA Error! Bookmark not defined.

CHIPUL MÂNTUITORULUI, FUNDAMENT AL ÎNTREGII ICONOGRAFII CREȘTINE, ÎN LUMINA IZVOARELOR SCRISE..... Error! Bookmark not defined.

3.1. Vechiul Testament Error! Bookmark not defined.

3.1. Noul Testament..... Error! Bookmark not defined.

3.3. Scrierile patristice înainte de criza iconoclastă Error! Bookmark not defined.

3.4. Surse apocrife Error! Bookmark not defined.

3. 5. Texte istorice Error! Bookmark not defined.

3. 6. Sfintele Canoane..... Error! Bookmark not defined.

3.7. Cărți de cult Error! Bookmark not defined.

3. 8. Erminii..... Error! Bookmark not defined.

CAPITOLUL IV..... Error! Bookmark not defined.

CRIZA ICONOCLASTĂ ȘI ELABORAREA ELEMENTELOR FUNDAMENTALE ALE TEOLOGIEI ORTODOXE A ICOANEI..... Error! Bookmark not defined.

4.1. Originile iconoclasmului bizantin Error! Bookmark not defined.

4.2. Prima perioadă iconoclastă (715-780) și convocarea Sinodului al VII-lea ecumenic Error! Bookmark not defined.

4.2.1. Declanșarea crizei iconoclaste **Error! Bookmark not defined.**

4.2.2. Sinodul al VII-lea Ecumenic și restabilirea cultului sfințelor icoane **Error! Bookmark not defined.**

4.3. A doua perioadă iconoclastă. Aprofundarea învățăturii despre icoanăError! Bookmark not defined.

4.3.1. Sinodul de la 843 și biruința Ortodoxiei **Error! Bookmark not defined.**

4.3.1. Apărători ai sfințelor icoane în a doua perioadă iconoclastă . **Error! Bookmark not defined.**

4.4. Contribuția tradiției și teologiei ruse în aprofundarea învățaturii despre icoană	Error! Bookmark not defined.
4.4.1. Opera Cuviosului Andrei Rubliov	Error! Bookmark not defined.
4.4.2. Sinodul Stoglav (al celor o sută de capitole) din 1551	Error! Bookmark not defined.
4.4.3. Importanța epistolei Sfântul Iosif de la Volokolamsk	Error! Bookmark not defined.
CAPITOLUL AL 5-LEA	Error! Bookmark not defined.
EVOLUȚIA REPREZENTĂRIILOR ICONOGRAFICE ÎN DECURSUL ISTORIEI CREȘTINISMULUI.....	Error! Bookmark not defined.
5.1. Originea artei creștine	Error! Bookmark not defined.
5.2. Reprezentări iconografice în catacombe până în secolul al IV-lea	Error! Bookmark not defined.
5.2.1. Reprezentarea Mântuitorului și a unor scene biblice prin simboluri	Error! Bookmark not defined.
5.2.2. Reprezentarea Mântuitorului și a unor scene biblice prin figuri.....	Error! Bookmark not defined.
5.2.3. Reprezentări portretistice ale Mântuitorului Iisus Hristos și ale unor persoane sfinte din Sfânta Scriptură.....	Error! Bookmark not defined.
5.3. Reprezentări iconografice în Răsărit înainte de criza iconoclastă.....	Error! Bookmark not defined.
5.4. Reprezentări iconografice în Răsărit după criza iconoclastă.....	Error! Bookmark not defined.
5.4.1. Pictura bizantină în timpul Renașterii macedonene (842-1057) și comnene (1057-1059, 1081-1185)	Error! Bookmark not defined.
5.4.2. Pictura bizantină în timpul Renașterii paleologe	Error! Bookmark not defined.
5.5.1. Ruptura definitivă a artei occidentale de tradiția bizantină în epoca Prerenășterii	Error! Bookmark not defined.
5.6. Arta post-bizantină	Error! Bookmark not defined.
5.7. Arta bizantină în Țările Române	Error! Bookmark not defined.
5.7.1. Evoluția picturii bisericești la români	Error! Bookmark not defined.
5.7.2. Sf. Cuvios Pafnutie-Pârvu Mutu Zugravu, supranumit „Rubliov” al românilor	Error! Bookmark not defined.
CONCLUZII.....	Error! Bookmark not defined.
ABREVIERI	Error! Bookmark not defined.

ANEXE Error! Bookmark not defined.

INTRODUCERE

Iconografia ortodoxă ne aduce înaintea ochilor învățătura scrisă sau rostită a Bisericii despre Mântuitorul Hristos, despre Maica Domnului sau despre sfinți. Biserica deosebește partea obișnuită de cea metafizică a imaginii, prin aceea că ea contemplă în ceea ce este văzut ceea ce este veșnic. În acest sens, se poate afirma că adevărata icoană exprimă experiența duhovnicească a sfințeniei. În icoană se întâlnesc două axe dialogice: prima reprezintă dialogul iconarului cu Dumnezeu, comunicare ce devine generatoare pentru cealaltă axă, cea secundară, a creștinului. Este indubitabil că icoana ortodoxă este cel mai plin de semnificații obiect care ar trebui să delimiteze spațiul nostru liturgic, social sau familial. Biserica a cultivat un limbaj artistic care exprimă același adevăr ca și limbajul liturgic vorbit, iar acest limbaj al picturii sfinte este limpede și precis. Conținutul dogmatic al chipului iconografic se îmbină armonios cu realismul istoric și cu realitatea duhovnicească a vieții de dincolo.

Înrădăcinată în însăși natura umană a Logosului întrupat, icoana revelează pe Cel nevăzut și exprimă pe Cel inexprimabil. Ea nu „*preînchipuie, ci descoperă*”¹ pe Cel ce S-a arătat în trup spre a nu se mai confunda „*chipul cioplit*” (idolul) interzis în Vechiul Testament - cu icoana, chip al Cuvântului Întrupat. Chip al Cuvântului, icoana este cuvânt tăcut despre Cuvântul, viața și faptele Lui mântuitoare. Contemplată în Duhul, ea comunică puterea de viață a harului divin și reprezintă un fapt real, înscris în timpul istoric, semnificativ în iconomia mântuirii. Ea „*este o amintire mântuitoare pentru că ea ne arată pe Hristos în nașterea Sa, botezat, săvârșind minuni, răstignit, îngropat, înviat, înălțându-Se la cer*”².

Pentru a-și propovădui adevărurile de credință, Biserica și-a creat dintru început un limbaj sacru propriu, diferit de cuvânt, dar cu aceeași putere de comunicare și exprimare a Adevărului revelat. Consfințită ca atare, arta creștină a avut puterea de convertire la creștinism mai mare decât a cuvintelor. Menirea ei a fost aceea de a comunica mesajul Cuvântului divin³, de a propovădui și întări credința în Iisus Hristos⁴.

¹ Alexandru Schemmemann, *Taina Împărăției*, traducere de Pr. Boris Răduleanu, Editura Anastasia, București, 1993, p. 52.

² Chr. Schonborn, *Icoana lui Hristos*, traducere și prefață de Pr. Vasile Răducă, Editura Anastasia, București, 1996, p. 180.

³ Paul Evdokimov, *Cunoașterea lui Dumnezeu în Tradiția Răsăriteană*, traducere, prefață și note de Pr. lect. univ. dr. Vasile Răducă, Editura Cristiana, București, 1995, p. 122.

⁴ Vasile Voiculescu, *Gânduri albe*, Editura Cartea Românească, București, 1986, p. 451.

Icoana este un mod de transmitere a Revelației dumnezeiești, de manifestare a credinței și de participare la Adevărul divin. Ea nu este Adevărul Însuși, dar exprimă adevărurile religiei creștine în imagine și trimite totdeauna către o altă lume, dincolo de cea immanentă, încorporând în sine o prezență relațională a Modelului pe care-L reprezintă. Ea este un „*Chip al eternității*”⁵, o pregătire și anticipare a vederii eshatologice a lui Hristos. Privind-o, ea ne permite „*să depășim timpul și să întrevădem veacul viitor în oglinda tremurândă a chipurilor*”. Făcând parte din însăși esența creștinismului, ea este o punte fidelă între credincios și ceea ce crede el, locul sacru de întâlnire cu Dumnezeu, arătându-i că obiectul credinței sale, al cultului său nu este o ficțiune, ci o realitate⁶.

Icoana este un adevărat îndrumător spiritual și un model viu pentru cei ce iubesc viața mai înaltă, duhovnicească și rugăciunea, ea însăși exprimând în culori un exemplu personal de virtute în care puterile sufletului se împletesc cu simțurile. Icoana ne arată în chip magistral ce trebuie să facem cu viața noastră, pentru a se oglindi chipul lui Dumnezeu în fiecare dintre noi, ne vorbește despre viața și virtuțile sfinților și ne arată calea pentru dobândirea acestora. Ea ne adresează chemarea pe care Dumnezeu o face prin Cuvântul Său, exprimând prin imagini, veșnicia și comuniunea cu Dumnezeu. „*Rățiunea și valoarea icoanei nu stau în frumusețea obiectivă, ci în ceea ce reprezintă: o imagine a frumuseții ca asemănare divină*”⁷. Icoana revelează natura umană transfigurată prin har și cheamă, totodată, pe om să participe la această înnoire spirituală, arătându-i cum să își orânduiască viața și ce trebuie să devină. Drumul până la așezarea definitivă în biserici și cinstirea icoanelor (843) a fost marcat de atitudini pro și contra imaginii religioase, nelipsind nici interesele politice imperiale, așa încât unii împărați au dus o veritabilă politică de apărare a icoanelor, iar alții au luptat împotriva icoanelor, considerându-se pe ei înșiși singurii reprezentanți ai divinității pe pământ, atribuindu-și calitatea de șefi religioși ai poporului. În pofida tuturor acțiunilor de respingere a imaginii lui Hristos, icoana și-a continuat itinerariul său ascendent în spațiul spiritual al creștinismului.

⁵ P. Florensky, *L'icone*, în „Contacts”, 1974, nr. 7, p. 325, apud. Pr. dr. Ilie I. Ivan, *Icoana - mijloc de propovăduire a Evangheliei, de apărare și de întărire a dreptei credințe*, în „Mitropolia Olteniei”, serie nouă, anul LI, Craiova, nr. 5-6, septembrie-decembrie, p. 63.

⁶ Maria Grazia Siliato, *Misterul Sfântului Giulgiu din Torino*, trad. din limba italiană de Nicolae Luca, Editura Saeculum I. V. și Editura Vestala, București, 1998, p. 129.

⁷ Gabriel Marcel, *Dialoguri cu Pierra Boutang*, trad. de Aurelian Craiuț și Cristian Preda, cu o prefață de Mihai Sora, Editura Anastasia, București, 1995, p. 117.

1. Argument

În decursul timpului, despre icoană, în general, s-a scris foarte mult. În acest domeniu, teologii români au realizat cercetări științifice ale unor studii de iconologie patristică: ale Sf. Ioan Damaschin, Sf. Teodor Studitul, Sf. Gherman I al Constantinopolului, Sf. Nichifor Mărturisitorul. În cercetările științifice de iconologie patristică, teologii români au evidențiat contextul istoric și fundamentul dogmatic al sfintelor icoane, în special, pe baza textelor patristice traduse în limba română, ale Sf. Ioan Damaschin și Sf. Teodor Studitul. În teologia românească, există un număr infim de studii elaborate pe baza textelor scrise de Sf. Gherman I al Constantinopolului, Sf. Nichifor Mărturisitorul, texte care nu au fost traduse în limba română. De asemenea, au fost elaborate studii de iconologie dogmatico-spirituale în care sunt evidențiate fundamentul și conținutul dogmatic al icoanei, relația dintre icoană și dogmă, dintre imagine și cuvânt. Nu în ultimul rând, trebuie să menționăm și existența studiilor iconologice liturgice care explică în mod detaliat importanța deosebită a cinstirii icoanei în Ortodoxie, precum și cele catehetice care evidențiază rolul didactico-instructiv al icoanei. În acest context al cercetărilor științifice efectuate în domeniul iconologiei în țara noastră, se poate constata existența unui număr mic de studii care prezintă icoana în lumina Sfintei Scripturi, evidențiind temeiurile scripturistice ale teologiei icoanei.

Sintetizând cele afirmate anterior, putem spune că, în liniile sale generale, domeniul teologiei icoanei a reprezentat o adevărată tentație pentru cercetători. În acest context, se simte nevoia unei aprofundări tematice, în sensul elaborării unei monografii care să abordeze teologia icoanei din mai multe perspective: scripturistică, simbolic-dogmatică, istorică, canonică, cultică, estetică, artistică. Elaborarea unei asemenea monografii cere depășirea perimetrului comun și al repetiției banale.

Motivația pentru care am ales această temă pentru lucrarea mea de doctorat este aceea a dorinței realizării unui studiu aprofundat, având ca obiectiv principal prezentarea icoanei în lumina învățăturii Sfintei Scripturi, temeiurile scripturistice ale teologiei icoanei relevând, totodată, relația dintre iconologie, hristologie și pnevmatologie și implicațiile spiritual-antropologice ale acestora: „*Harul Duhului Sfânt scrie cu lumină pe fața umană „descoperită la rugăciune”, „imaginea nevăzută a lui Dumnezeu transformând pe sfinți în oglinzi mistice sau icoane ale lui Hristos”*”⁸.

⁸Drd. Gina Scarlat, *Teologia icoanelor în Biserica Ortodoxă Română*, în „R. T”, an XIX(88), 2006, nr. 3, p. 197.

Temeiurile scripturistice ale teologiei icoanei sunt crearea omului după chipul și asemănarea lui Dumnezeu și realitatea Întrupării Cuvântului lui Dumnezeu.

Deși „*duh este Dumnezeu*”(Ioan 4, 24), și „*Nimeni nu L-a văzut vreodată pe Dumnezeu*”, „*este natural să se atribuie figuri Celui fără de figură și forme Celui fără de forme, din cauza capacității noastre de înțelegere, care nu se poate să se înalțe nemijlocit la considerații intelectuale fără a concepe și curențe de aceeași natură*”⁹.

Mântuitorul Iisus Hristos a înfățișat pe larg învățătura Sa Sfinților Apostoli, iar mulțimile recunoșteau că „*nimeni nu a vorbit ca omul Acesta*”. Cu toate acestea, Sfântul Apostol Filip, vorbind în numele tuturor sfinților apostoli și al întregului neam omenesc, I se adresează Mântuitorului Hristos cu rugămintea: „*Doamne arată-ne nouă pe Tatăl și ne este de ajuns*”(Ioan 14, 8). Acestei nevoi general umane i se adresează icoana. Această „teologie a Frumuseții”, cum a fost numită arta icoanei de marele teolog Paul Evdokimov, este rodul unei lupte îndelungate pe care Biserica a purtat-o de-a lungul secolelor cu vrăjmașii binelui. Învățătura despre icoane a devenit însăși emblema Ortodoxiei odată cu proclamarea sa oficială din martie 843.

Marele teolog ortodox francez Jean Claude Larchet evidențiază faptul că trebuie realizată o distincție netă între icoanele ortodoxe și „*icoanele false*”, respectiv între icoanele ortodoxe și tablouri religioase. Cercetând publicațiile unor teologi catolici contemporani, am observat că aceștia nu fac diferență între icoană și tablou religios. Ei numesc icoane, tablourile religioase a unor pictori celebrii: *Cimabue, Giotto, Rafael, Leonardo da Vinci, Tizian* etc. Pentru realizarea unei analize corecte, autentice a conținutului dogmatic, cultic și canonic al icoanei, a diferențelor între icoanele ortodoxe și tablourile religioase, am cercetat: Sfânta Scriptură, scrierile patristice și post-patristice, canoane, cărți de cult, erminii, surse apocrife și texte istorice și ale filozofilor clasici greci, tratate de estetică.

2. Dificultatea abordării temei

Așa cum am menționat și anterior, există un număr extrem de mic de lucrări, studii, articole în limba română, care prezintă icoana în lumina Sfintei Scripturi, temeiurile scripturistice ale teologiei icoanei. Drept consecință, a fost necesară cercetarea și traducerea unor studii, articole, lucrări din limbi străine, referințe bibliografice care vizează atât fundamentele scripturistice ale teologiei icoanei, cât și pe cele istorice, canonice, dogmatice, artistico-plastice. Această bibliografie în limbi străine constă într-un număr de 150 de lucrări,

⁹ Pr. Prof. Ioan Bria, *Dicționar de teologie ortodoxă*, București, 1981, p. 203;

studii, articole în limba italiană, engleză, franceză, germană. La acestea, se mai adaugă un număr de 420 în limba română. În lucrarea de față, am realizat o cercetare amplă a conținutului icoanei din punct de vedere scripturistic, patristic, dogmatic, cultic, canonic, estetic și artistic al icoanei.

3. Obiective

- Explicarea sintagmei „*teologia Frumuseții*” atribuită teologiei icoanei;
- Prezentarea noțiunii de frumusețe în lumina scrierilor veterotestamentare, nouotestamentare, a scrierilor patristice și în gândirea filosofilor greci
- Prezentarea evoluției icoanei în istoria mântuirii: idol – simbol – icoană;
- Evidențierea fundamentelor scripturistice ale icoanei, a funcțiilor acesteia, a diferențelor atât de ordin simbolic, dogmatic, cultic, canonic cât și tehnic, plastic între icoană și tabloul religios;
- Evidențierea temeiurilor scripturistice ale teologiei icoanei;
- Identificarea temeiurilor veterotestamentare ale teologiei icoanei: crearea omului după chipul și asemănarea lui Dumnezeu și profețiile mesianice;
- Prezentarea temeiului esențial al teologiei icoanei: Întruparea Cuvântului lui Dumnezeu;
- Prezentarea dogmei hristologice, ca temei esențial al teologiei icoanei, în Evangheliile sinoptice, scrierile ioaneice și cele pauline;
- Prezentarea noțiunii de „frumusețe” și „chip” în scrierile scripturistice, patristice, surse apocrife, texte istorice, canoane, cărți de cult și erminii;
- Descrierea contextului istoric care a generat lupta împotriva sfintelor icoanei, prezentarea celor două perioade iconoclaste;
- Prezentarea personalităților remarcabile care au contribuit la cristalizarea învățaturii despre icoană în cele două perioade iconoclaste;
- Descrierea contribuției tradiției și teologiei ruse în aprofundarea învățaturii despre icoană;
- Prezentarea evoluției reprezentărilor iconografice de la reprezentarea prin simboluri și figuri, la reprezentarea chipului, a figurii umane;
- Evidențierea momentului ruperii artei creștine din Occident de tradiția răsăriteană bizantină;
- Descrierea artei bizantine și post-bizantine;

- Prezentarea artei bizantine în Țările Române și descrierea activității Sfântului Cuvios Pafnutie – Pârvu Mutu Zugravu, supranumit „Rubliov” al românilor.

4. Originalitatea temei

Originalitatea temei constă în prezentarea detaliată a temeiurilor scripturistice ale teologiei icoanei precum și în identificarea textelor despre „frumusețe” și „chipul Mântuitorului” din Sfânta Scriptură, Sfânta Tradiție, filozofia greacă, texte istorice, surse apocrife. O notă de originalitate a acestei lucrări este conferită de realizarea unei cercetări ample a conținutului icoanei din mai multe perspective: scripturistică, filozofică, patristică, dogmatică, cultică și canonică, estetică și artistică pe baza a 150 referințe bibliografice în limbi străine și 420 în limba română.

5. Actualitatea temei

Din punct de vedere spiritual, trebuie să menționăm că nevoia de icoană ortodoxă apare de multe ori ca proiecție instinctivă a conștiinței la așa-numita dezordine, urătenie spirituală care a invadat viața cotidiană. Istoria se repetă, iar acest fenomen de „*redescoperire a icoanei ortodoxe*” (de care vorbește teologul contemporan John Breck) apare în contextul unui antagonism, în sensul că nevoia de icoană manifestată, atât pe plan artistic, cât și spiritual, dogmatic, cultic tinde să fie înăbușită de un așa-numit „iconoclasism contemporan”. În societatea contemporană secularizată, anomică din punct de vedere spiritual (fără repere morale), există numeroase voci care s-au ridicat împotriva icoanei, considerând-o un factor de stres și discriminare, pledând pentru scoaterea ei din școli pe motivul bigotismului sau al pietismului. De aceea trebuie să ne întoarcem „ad fontes”, pentru că iconografia s-a dezvoltat în voie în „*platonismul patristicii răsăritene, în a sa filozofie a transcendenței, deoarece această implică o anumită simbolistică: reînnoirea sensibilului prin rădăcinile cerești*”¹⁰.

6. Semnificația studiului

Prin această lucrare urmărim să prezentăm teologia icoanei în lumina Sfintei Scripturi, a Sfintei Tradiții dar și a altor teologi care au scris pe această temă după secolul al XV-lea. De

¹⁰ Paul Evdokimov, *Arta icoanei, teologie a frumuseții...*, p. 146.

asemenea, vrem să evidențiem diferențele atât din punct de vedere simbolico-dogmatic, canonic, cultic, dar și din punct de vedere tehnic, plastic dintre icoanele ortodoxe și tablourile religioase, dintre „icoanele false” (Jean Claude Larchet) și icoanele autentice.

7. Întrebări de cercetare

- a. De ce a fost supranumită arta icoanei, „teologia Frumuseții”?
- b. Care sunt temeiurile scripturistice ale teologiei icoanei?
- c. Care este conținutul, sensul și funcțiile icoanei?
- d. Este icoana obiect de artă sau de obiect de cult?
- e. Cum este prezentat chipul Mântuitorului și noțiunea de „frumusețe” în lumina izvoarelor scrise?
- f. Care sunt originile iconoclasmului bizantin, precum și elementele fundamentale ale teologiei ortodoxe a icoanei?
- g. Care sunt originile artei creștine și cum au evoluat reprezentările iconografice în decursul timpului în Răsărit și în Apus?
- h. Care sunt greșelile din punct de vedere simbolico-dogmatic, canonic și cultic care apar în scrierile unor teologi din Apus, pe această temă?

8. Miza cercetării

În urma cercetării științifice pe care am realizat-o, ne-am propus elaborarea unei lucrări bine argumentate care să evidențieze învățătură autentică despre icoană în lumina Sfintei Scripturi și a scrierilor patristice și să contureze pe baza unei documentări științifice temeinice, diferențele atât de ordin dogmatic, canonic, cultic dar și tehnic dintre icoanele ortodoxe și „icoanele false”, dintre icoanele ortodoxe și tablourile religioase.

9. Metodologia cercetării

Prima metodă pe care am utilizat-o în realizarea acestei lucrări este cea a documentării, cercetării bibliografice și analizei. În acest scop, am adunat material bibliografic de la biblioteca județeană din Constanța, Biblioteca Națională, Biblioteca Academiei, și cea a Sfântului Sinod din București. Etapa următoare a constat în sistematizarea tematică a informației dobândite.

Metoda cronologică longitudinală a fost utilizată pentru a evidenția evoluția reprezentărilor iconografice în decursul timpului. Cea de-a patra metodă la care am apelat în elaborarea acestei lucrări este cea cantitativă, prin adunarea unui număr cât mai mare și mai variat de materiale bibliografice în limba română, engleză, franceză, germană și italiană care abordează, în mod direct sau indirect, tema icoanei. Această metodă este strâns legată de metoda comparativă, prin intermediul căreia am verificat calitatea informației selectate.

Cercetarea științifică pe această temă a impus și folosirea metodei deductive prin intermediul căreia, pe baza formulării anumitor ipoteze, obținerii și selectării unor informații, am dedus elemente noi.

10. Etape de cercetare

În scopul realizării unui demers teologic coerent, am structurat această teză în următoarele cinci capitole: I. Teofania Frumuseții prin icoană; II. Temeiuri scripturistice ale teologiei icoanei; III. Chipul Mântuitorului, fundament al întregii iconografii creștine, în lumina izvoarelor scrise; IV. Criza iconoclastă și elaborarea elementelor fundamentale ale teologiei ortodoxe a icoanei; V. Evoluția reprezentărilor iconografice în decursul istoriei creștinismului.

În elaborarea acestei teze de doctorat, am parcurs următoarele etape de lucru:

a. Analiza bibliografiei selective

În această primă etapă, am identificat cât mai multe referințe bibliografice pe această temă, le-am cercetat și am întocmit fișe de lectură

b. Definirea cuprinsului

În a doua etapă, pe baza materialului bibliografic găsit, am elaborat un cuprins în care am dezbătut toate aspectele de cercetare a temei alese

c. Dezvoltarea bibliografiei pe marginea cuprinsului format

Pe măsura înaintării în cercetare și a descoperirii unor aspecte noi, a fost necesară identificarea, procurarea și cercetarea unor materiale bibliografice suplimentare.

11 Structura lucrării

Prezenta lucrare cuprinde cinci capitole cu mai multe subcapitole, precedate de o introducere în cadrul căreia am prezentat amănuntele de ordin tehnic legate de elaborarea acestei lucrări: argument, dificultatea temei alese, originalitatea temei, actualitatea temei alese,

semnificația studiului, întrebări de cercetare, miza cercetării, metode de cercetare, etape de cercetare.

În primul capitol al lucrării, intitulat: „**TEOFANIA FRUMUSEȚII PRIN ICOANĂ**”, am prezentat premisele teologice pe baza cărora, teologia icoanei a fost asociată cu teologia Frumuseții. Primul subcapitol al acestui prim capitol intitulat: „**Să fie Lumină! - Să fie Frumusețe – Frumusețea în viziunea Sfintei Scripturi**” evidențiază existența unei bogate comori de mărturii ale frumosului în textele Sfintei Scripturi. În urma unei cercetări detaliate a textelor biblice, am constatat existența unor temeuri ale frumosului în Sfânta Scriptură care deschid omului un nou orizont: aspirația spre perfecțiune morală.

Subcapitolul intitulat: „**Frumusețea în lumina scrierilor veterotestamentare**” prezintă temeurile frumuseții în scrierile Vechiului Testament, pe parcursul cărora, frumosul apare ca un leitmotiv. În cartea Facerii, frumusețea și măreția creației sunt „*refrenul frumuseții divine*”, un termen de comparație prin care se evidențiază „*frumosul suprem care este Dumnezeu Însuși*”¹¹. Participarea Cuvântului, a Logosului întrupat la actul creației este redată prin exclamația „*Să fie!*” cuvintele prin care voința lui Dumnezeu devine faptă. Prin rostirea cuvintelor: „*Să fie lumină*” are loc „*activarea luminii necreate a lui Dumnezeu, Cel ce El Însuși e lumină*”¹² și Frumusețe absolută. Crearea omului după „*chipul și asemănarea lui Dumnezeu*” (Facere 1, 26) presupune aspirația omului spre asemănarea după har cu Creatorul, spre acea Frumusețe absolută, izvorul tuturor valorilor. Chipul lui Dumnezeu din om, prin caracterul său dinamic presupune o veșnică sete a omului după acea *Frumusețe* absolută și infinită.

În subcapitolul următor intitulat: „**Frumusețea în lumina scrierilor noutestamentare**”, simbolismul luminii și al frumuseții se concentrează asupra persoanei Mântuitorului Hristos, „*lumina lumii*” (In. 9, 5) care „*va lumina pe cei din întineric*” (Lc. 1, 78). Învățătura Bisericii despre Sfânta Treime constituie cuprinsul esențial al Evangheliei și este totodată, izvorul tuturor valorilor în lume, îndeosebi ale frumosului și binelui, caracteristici ontologice ale întregii existenței umane.

Subcapitolul intitulat „**Frumusețea în gândirea filosofilor greci**” prezintă o scurtă istorie a noțiunii de frumusețe, precum și viziunea filosofilor greci pe această temă. Scrierile patristice sunt fundamentate atât pe datele revelației Sfintei Scripturi, dar și pe anumite raționamente ale filosofiei grecești, drept pentru care, pentru a ne forma o viziune mai amplă asupra textelor patristice despre frumusețe, a fost necesară cercetarea unor texte ale filosofilor greci pe această temă.

¹¹ Pr. prof. Nicolae Neaga, *Problema frumosului* în „M.M.S.”, an XXXIV (1958,) nr. 3-4,, p. 200.

¹² *Ibidem*.

În următorul subcapitol „**Frumusețea în lumina scrierilor patristice**”, apare cu pregnanță ideea că Frumusețea lui Dumnezeu se reflectă în creația Sa și toate făpturile însuflețite vestesc Frumusețea Creatorului. Am prezentat viziunea despre frumusețe ale Sfinților Părinți capadocieni, ale Sf. Atanasie cel Mare, Dionisie Areopagitul, Clement Alexandrinul, Fericitul Augustin, Chiril al Alexandriei, Maxim Mărturisitorul, Simeon Noul Teolog, Ioan Scărarul.

În cel de-al patrulea subcapitol intitulat „**Icoana în istoria mântuirii neamului omenesc. Evoluția idol – simbol - icoană**” este evidențiat faptul că din prisma devenirii spirituale, istoria mântuirii cuprinde în mod firesc istoria artei și parcurge un curs ascendent, evoluând de la idol, la simbol și de aici, la icoană. Primele două subcapitole descriu deosebirile dintre idolul interzis în Vechiul Testament, și simbolul admis, ca temei și prefigurare a icoanei. În subcapitolul al treilea, <<**Icoana în Noul Testament, „Taina Prezenței” și „Teologia Frumuseții”**>> este evidențiată funcția teofanică a icoanei care reprezintă, în esență, sublimul și taina icoanei creștine. În Ortodoxie, „*dimensiunea divinului se deschide cu începere de la chipul uman*”¹³. Prin venirea Mântuitorului Iisus Hristos în maximă apropiere față de om, „*către noi*” și „*în noi*”, devine posibilă cunoașterea adevărului celui din veci din Tatăl, Fiul ni-L face cunoscut nouă pe Însuși Tatăl. Mai mult decât atât, Dumnezeu Cuvântul întrupat ne aduce o *cunoaștere superioară de noi înșine, o nouă cunoaștere a sensului, chemării și vredniciei omenității noastre*¹⁴. Următorul subcapitol „**Icoana între experiența estetică și cea religioasă**” cuprinde analiza scrierilor pe tema icoanei, a unor filosofi, pictori sau esteticieni reprezentativi, evidențiind faptul că aceștia s-au limitat la ideea estetismului pur care nu cunoaște decât valorile estetice, fiind departe de frumusețea autentică. Estetismul acesta, rămas în afara Duhului Frumuseții, se deschide cu ușurință deviațiilor demonice. Pentru a înțelege universul icoanei este necesară viziunea hristologică care presupune o abordare unitară a artei și a culturii, în care valorile sunt raportate la persoana Mântuitorului Iisus Hristos și la lucrarea Sa de mântuire a neamului omenesc. În ultimul subcapitol „**Conținutul, sensul și funcția icoanei**”, am prezentat și descris în mod detaliat cele patru funcții sau roluri ale icoanei: rolul didactic-instructiv, rolul educativ moralizator, rolul cultic și haric, precum și rolul decorativ al acesteia.

Capitolul al II-lea prezintă o importanță deosebită și se intitulează: „**TEMEIURI SCRIPTURISTICE ALE ICOANEI**”. Primul subcapitol „**Crearea omului după chipul și**

¹³ Em. Levinas, *Totalitate și Infinit* apud J. P. Manigne, *Pour ne poétique de la foi: Essai sur le mystère symbolique*, Editura Du Cerf, Paris, 1969, p. 39.

¹⁴ Pr. Nicolae Macsim, *Teofania Icoanei în Ortodoxie. Implicații doctrinale*, în „M.M.S.”, an LXIV (1988), nr. 1, p. 37.

asemănarea lui Dumnezeu” prezintă actul special al zidirii omului conform referatului biblic, în urma sfatului Sfintei Treimi. Realizând o cercetare amănunțită a textelor patristice care tâlmăcesc noțiunea de „chip”, am evidențiat faptul că unii dintre autorii acestor texte vorbesc despre domnia omului asupra lumii create, alții despre rațiunea omului sau libertatea acestuia. Chipul omului restaurat la starea cea dintâi a frumuseții sale, înnoit prin harul întrupării Fiului lui Dumnezeu, este reprezentat în icoană. În icoană este zugrăvit nu numai chipul omului, ci și cel al întregii făpturi, al lumii neraționale, aflată într-o stare de așteptare, de suspinare după izbăvirea de stricăciune, pentru a se face părtaşă mării fiilor lui Dumnezeu. Între făptura rațională, omul și cea nerațională, este o strânsă comuniune. Din acest motiv, posibilitatea ca o compoziție plastică să poată fi considerată icoană este dată tocmai de această stare de incoruptibilitate a lumii reprezentată în icoană. În capitolul **„Venirea lui Mesia în lumina profețiilor Vechiului Testament”**, am prezentat profețiile mesianice din textele veterotestamentare.

După cum reiese din următorul subcapitol, temeiul esențial și fundamental al cinstirii sfintelor icoane îl constituie Întruparea Fiului lui Dumnezeu. Icoana are ca temei fundamental, dogma hristologică și drept urmare, teologia icoanei este strâns legată de teologia Întrupării Logosului. Hristos S-a descoperit oamenilor în chip kenotic, în trup omenesc și *„nu este o eroare a-L reprezenta iconografic în această omenitatea a Sa transfigurată”*¹⁵. Următoarele trei subcapitole prezintă dogma hristologică în Evangheliile sinoptice, scrierile ioaneice și cele pauline.

Capitolul al treilea al lucrării: **CHIPUL MÂNTUITORULUI, FUNDAMENT AL ÎNTREGII ICONOGRAFII CREȘTINE, ÎN LUMINA IZVOARELOR SCRISE** prezintă diferitele moduri în care a fost descris chipul Mântuitorului în scrierile Vechiului și Noului Testament, textele patristice, istorice, sursele apocrife, cărțile de cult și erminii. Subcapitolul intitulat **„Scrierile patristice înainte de criza iconoclastă”** prezintă diferitele atitudini ale Sfinților Părinți față de reprezentările iconografice și cultul sfintelor icoane, în decursul timpului. Subcapitolul intitulat **„Sfintele canoane”** prezintă legătura dintre icoană și dogmă, prezentând principale canoane care au fost elaborate cu privire la cultul sfintelor icoane.

Capitolul al patrulea al lucrării se intitulează **CRIZA ICONOCLASTĂ ȘI ELABORAREA ELEMENTELOR FUNDAMENTALE ALE TEOLOGIEI ORTODOXE A ICOANEI**. Primul subcapitol descrie originile iconoclasmului bizantin. Cel de-al doilea subcapitol: **„Prima perioadă iconoclastă (715-780) și convocarea Sinodului al**

¹⁵ Pr. N. Macsim, *op.cit.*, în „M.M.S.”, an LXIV (1988), nr. 1, p. 34.

VII-lea ecumenic” prezintă contextul istoric care a generat criza iconoclastă, prima etapă a luptei împotriva cinstirii sfintelor icoane, restabilirea cultului sfintelor icoane în cadrul celui de-al șaptelea Sinod ecumenic. Următorul subcapitol intitulat: „**Apărători ai sfintelor icoane din prima perioadă iconoclastă**” prezintă iconologia celor trei personalități remarcabile care s-au implicat în mișcarea Ortodoxiei pentru apărarea sfintelor icoane în prima perioadă iconoclastă: Sf. Gherman, patriarhul Constantinopolului, călugărul Gheorghe din Cipru și Sfântul Ioan Damaschin. Al treilea subcapitol: „**A doua perioadă iconoclastă. Aprofundarea învățaturii despre icoană**” prezintă contextul istoric care a determinat convocarea Sinodului de la 843 și triumful Ortodoxiei, precum și iconologia celor două personalități care s-au remarcat în apărarea sfintelor icoane în a doua perioadă iconoclastă: Sfântul Nichifor Mărturisitorul și Sfântul Teodor Studitul. Cel de-al patrulea subcapitol: „**Contribuția tradiției și teologiei ruse în aprofundarea învățaturii despre icoană**” prezintă importanța deosebită pe care o are teologia și arta slavă în continuarea tradiției bizantine, după căderea Constantinopolului din anul 1453. În acest context, o importanță remarcabilă atât pe plan artistic, cât și teologic o are opera marelui iconar Andrei Rubliov. Din punct de vedere doctrinar, un rol deosebit în aprofundarea învățaturii despre icoană o are Sinodul Stoglav din 1551 (Sinodul celor 100 de capitole), precum și Epistola către iconar a Sfântului Iosif de Volokolamsk.

Ultimul capitol al lucrării se intitulează: **EVOLUȚIA REPREZENTĂRILOR ICONOGRAFICE ÎN DECURSUL ISTORIEI CREȘTINISMULUI**. Primul subcapitol prezintă originile artei creștine. Cel de-al doilea subcapitol cuprinde descrierea reprezentărilor iconografice în catacombe până în secolul al VI-lea: reprezentarea Mântuitorului și a unor scene biblice prin simboluri, reprezentarea Mântuitorului și a unor scene biblice prin figuri, precum și reprezentarea portretistică a Mântuitorului și a unor personaje sfinte din Sfânta Scriptură. Următoarele subcapitole descriu reprezentările iconografice în Răsărit înainte și după criza iconoclastă, evidențiind trăsăturile artei bizantine în timpul Renașterii macedonene (842-1057) comnene (1057-1059, 1081-1185) și a celei paleologe (1261-1453). O importanță deosebită o prezintă subcapitolul intitulat „**Reprezentări iconografice în Apus după criza iconoclastă**” care prezintă ruptura definitivă a artei occidentale de tradiția bizantină în epoca Prerenășterii. Ultimele două subcapitole prezintă arta post-bizantină universală, precum și arta bizantină în Țările Române, descriind evoluția picturii bisericești la români și prezentarea personalității și operei celui mai mare pictor bisericesc român: Sfântul Cuvios Pafnutie - Pârvu Mutu Zugravu, cel care este supranumit „Rubliov” al românilor.

Bibliografie selectivă

Izvoare

A. Ediții ale Sfintei Scripturi

- 1) BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ, tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
- 2) BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ, Ediție Jubiliară a Sfântului Sinod, tipărită cu binecuvântarea și prefața Prea Fericitului Părinte TEOCTIST, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de BARTOLOMEU VALERIU ANANIA, Arhiepiscopul Clujului, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
- 3) BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ, Editura IBMBOR, București, 1994.
- 4) BIBLIA. Traducere de Patriarhul Nicodim Munteanu, Editura IBMBOR, 1944.
- 5) BIBLIA. Traducere de Preoții Profesori Vasile Radu și Gala Galaction, Editura Fundațiilor Regale., București, 1938.
- 6) BIBLIA PATRISTICA: index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique, vol. 1-6, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1975 – 1995.
- 7) NOVUM TESTAMENTUM GRAECE, 28th Revised Edition, Based on the work of Eberhard and Erwin Nestle, Edited by Barbara et Kurt ALAND, Johannes KARAVIDOPOULOS, Carlo M. MARTINI, Bruce M. METZGER, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2012.
- 8) TRADUCTION ŒCUMENIQUE DE LA BIBLE, Société Biblique Française & Éditions du Cerf, Paris, 2011.
- 9) Noul Testament, Evanghelia după Matei (ediție bilingvă), Introducere, traducere, note și comentarii patristice de Cristian Bădiliță, Editura Curte Veche, București, 2009.

B. Literatură patristică

- 1) Andrei, episcop al Cezareei, *Culegeri de tâlcuiri la Apocalipsa lui Ioan*, P. G., tom 56, col. 70.
- 2) Andrei, episcop al Cezareei, *Tâlcuire la Apocalipsa lui Ioan*, P. G., tom 56, col. 34 .

- 3) Clement Alexandrinul, *Stromatele* (Scrieri I; partea a doua), „Părinți și scriitori bisericești ”(=PSB) 5, traducere, cuvânt înainte, note și indicii de Pr. D. Fecioru, Editura IBMBOR, București, 1982, VII, 3.
- 4) Clement Alexandrinul, *Adumbrationes în Epistolam II Ioannis*, P. G. tom 9, col. 737 ;
- 5) Idem, *Pedagogul*, III, 1 în colecția „Izvoarele Ortodoxiei”, tradus de Dr. Nicolae I. Ștefănescu, București, Editura Librăriei Teologice, 1939.
- 6) Dionisie de Fournia, *Erminia picturii bizantine*, Editura Sophia, București;
- 7) Idem, *Carte de pictură*, trad. rom de Smaranda Bratu Stati și Șerban Stati: Studiu introductiv de Victor I. Stoichiță, Edit. Meridiane, București, 1979
- 8) Dionisie Pseudo- Aeropagitul, *Despre numele divine. Teologia mistică*, trad. de C. Iordăchescu și th. Simenschy, Ed. Institutului European, Iași, 1993.
- 9) Dionisie Aeropagitul, *Ierarhia cerească. Ierarhia bisericească*, trad. de C. Iordăchescu , Ed. Institutului european, Iași, 1994.
- 10) Epifanie de Salamina, *Scrisoare către Ioan, episcopul Ierusalimului*, 8, în „Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum”, 56, Hieronymus 395, P.L., tom XII, 526.
- 11) Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, (Scrieri I, partea I) în „Părinți și scriitori bisericești ”(=PSB)vol. 13, Traducere, note și comentarii de Pr. Prof. T. Bodogae, Editura IBMBOR, București, 1987, VII .
- 12) Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, III, 49, în PSB vol. 14 (Scrieri I, partea a doua), Studiu introductiv de Prof. Emilian Popescu; traducere și note de Radu Alexandrescu, Editura IBMBOR, București, 1991.
- 13) Fericitul Augustin, *Confesiuni*, Trad. din limba latină, introducere și note de Eugen Munteanu, Ediție bilingvă latină-română, Editura Nemira &Co., București, 2006.

II. Lucrări de specialitate

A. Dicționare, tratate, cărți

*** În limba română**

- 1) Adam, C. N., *Pictura creștină în Biserica Ortodoxă* (Teză de licență), Imprimeria Statului, București, 1900.
- 2) Arion, Leon, *Iisus Hristos, Adevăratul Dumnezeu*, Editura „Ortodoxos Kypseli”, Tesalonic, Grecia, 1997
- 3) Baggeley, John, *Icoanele și semnificația lor duhovnicească*, Editura Sophia, București, 2004.

- 4) Idem, *Conceptul de îndumnezeire în teologia lui Dumitru Stăniloae*, editura Cartea creștină, Oradea, 2002.
- 5) Băbuș, Pr. dr. Emanoil, *Bizanțul, istorie și spiritualitate*, Editura Sofia, București 2003.

*** În limbi, străine**

- 1) ****Dictionnaire Encyclopédique*, Publié sous la Direction de Alexandre Westphal, Tome premier, Imprimeries Réunies, Paris 1987.
- 2) Alexander, P. J., *The Patriarch Nicephorus of Constantinople, Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford, 1958.
- 3) Altaner, B. / Stuiber, A., *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenwater*, Freiburg, Basel, Wien, 1982.
- 4) Amann, E., *Théodore le Studite*, în *Dictionnaire de Théologie Catholique*, tome quinzième, premiér partie, Paris , 1946.
- 5) Amsler, Samuel, *L'Ancien Testament dans l'Eglise*, Paris, 1960.
- 6) Bailly, Auguste, *Byzance*, Libraire Arthème Fayard, Paris, 1939.
- 7) Belting, Hans, *A History of the Image before the Era of Art*, London, The University of Chicago Press, 1996.

B.Filosofie, estetică, teorie, istorie literară, istoria artei

*** În limba română**

- 1)***, *Arta populară românească*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1969.
- 2) Alaptov, *Istoria artei (II)- Arta Renașterii și a epocii moderne*, Editura Meridiane, București, 1965.
- 3) Idem, Mihail V. *Istoria Artei*, Editura Meridiane, București, 1962.
- 4) Baldovin, I. Șt., *Istoria Artelor*, Editura „Ancora”, București 1961.
- 5)Barnea, Ion, *Arta creștină în Romania secolului XIV* (vol. 3)-secolul XIV, Editura IBMBOR, București.

***În limbi, străine**

- 1) ***, *Religious Art from Byzantium to Chagalle* The Bufallo Fine Arts Academy, Bufallo N. Y., 1964.
- 2) Bayet, C., *L'art byzantine*, Imprimeries réunis, Paris, f.a..

- 3) Belting, Hans, *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, translated by Edmund Jephcott, University of Chicago Press, Chicago, 1994.
- 4) Besnier, Maurice, *Les catacombes des Rome*, Éditeur Ernest, Leroux, Paris, 1909;
- 5) Bogati, Bellarmini, *L'archeologia cristiana in Palestina*, Pontificio Istituto di Archeologia, Firenze, 1962.
- 6) Brehier, Louis, *L'art chrétien..Son développement iconographique des origines à nos jours*, 2-ème éd. , Paris, 1928.

III Studii, articole, reviste

*** În limba română**

- 1) Abrudan, Pr. Lect. Dumitru, „*Creștinismul și Mozaismul în perspectiva dialogului ecumenic*”, teză de doctorat în „M.A.”, an. XXIV, nr 1-3 p. 59-190.
- 2) Alexandrescu, Adrian Matei, *Icoana în iconomia mântuirii. Erminia picturii bizantine și arta creștină eclezială*, în „S.T.”, seria a –II-a, anul I, nr. 3-4 (iulie-decembrie), 1998, p. 10-85 .
- 3) Abrudan, Pr. Prof Dumitru, *Iosif Flaviu, istoric al epocii intertestamentare. Importanța sa pentru cunoașterea contextului în care a apărut Creștinismul*”, în „M.A.”, an XXXII (1987), nr. 3, p. 8-26.
- 4) Alaptov, M. V. *Andrei Rubliov - Maestru al vechii picturi ruse. La împlinirea a 600 de ani de la nașterea artistului*, în Studii și Cercetări de Istoria Artei, an 1960, nr. 2, p. 16.
- 5) Alexandrescu, Adrian Matei, *Icoana în iconomia mântuirii. Erminia picturii bizantine și arta creștină eclezială*, în „S. T. ”, an I (1998), nr. 3-4, p. 10-84.
- 6) Alexandrescu, Adrian Matei, *Versiuni românești ale Erminiei-Mărturii ale tradiției bizantine în pictura bisericească*, în „S. T. ”, an XLII (1990), nr 2, p. 112-121.
- 7) Apostolescu–Popescu, Prof. Ion, *Elemente de colindă în icoanele pe sticlă*, , în „M. O.”, an 1870, nr. 5-6, p. 843-854.
- 8) Arion Leon, *Învățătura despre „Fiul Omului” în Sf. Evanghelii*, în „S.T.”, an XVIII, nr. 7-8, p. 470-488;
- 9) Idem, *Valoarea istorică a Evangheliei a IV-a*, în „S.T.”, an XXXIX(1987), nr 3, p. 104-128.
- 10) Basarab, Magistr. M., *Vechiul Testament în Liturghiile ortodoxe*, în „S.T.”, an XIII (1961), nr. 3-4, p. 202-225.

- 11) Băbuș, Diacon Drd. Emanoil, *Elemente bizantine în pictura din Țara Românească din secolul al XVI-lea*, în „B.O.R.”, an CVIII(1990), nr. 1-3; p. 166-179.
- 12) BădilițăPr. Drd. Ionuț, *Hristologia Sfântului Chiril al Alexandriei*, în „Theologia Pontica”, anul IV (2011), nr. 3-4, Universitatea „Ovidius”, Constanța, p. 30-48.
- 13) Bălana, Gh., *Sfântul Apostol și Evanghelist Ioan, Epistola I*, în „M. O”, an XXV (1973), nr. 9-10, p. 757.
- 14) Belu, Pr. Dumitru, *Iconografia , ca izvor omiletic*, în „ M. A”,anul III (1958), nr. 11-12, p. 878-886.
- 15) Boghiu, Arhim. Sofian, *Pictura murală și iconografia neobizantină în Biserica Ortodoxă Română*, în „M. B.”, an XXXVI (1996), nr. 3, p. 49-57.
- 16) Bradea, Drd. Constantin, *Viața religioasă bizantină în opera lui Nicolae Iorga*, în „S. T”, an XVIII (1986), nr. 9-10, p. 611-621.
- 17) Braniste, Pr.prof. Ene, *Teologia Icoanelor. Izvoarele Principale ale Teologiei Icoanelor*, în „S.T.”, nr. 3-4, 1952, p. 184-187.
- 18) Bratu, M., *Hristologia și filosofia -ancillae imaginis- în timpul controversei iconoclaste*, în vol. „Cinstirea Sfintelor Icoane în Ortodoxie”. Retrospectivă istorică, momente cruciale de stabilire a teologiei icoanei și de criză majoră”, Editura. Trinitas, Iași, 2008, p. 78-95;
- 19) Brătulescu, Prof. Victor, *Dascăli de zugravi de la Ioan și Mincu de la Argeș*, în „M.O.”, an XV(1963), nr. 11-12, p. 859-887.
- 20) *Idem*, *Zugravul Dobromir* , în „M. O”, an XV (1963), nr. 5-6, p.370- 378.
- 21) *Idem*, *Sfinții Apostoli Petru și Pavel în iconografie*, în „M. O.”, XIX (1967) , nr. 5-6, p. 381.
- 22) Breda, N., *Contribuția specifică a Sfântului Teodor Studitul la teologia icoanei*, în „Teologia”, an 2001, nr. 1, p. 103-115.
- 23) Brezianu, Barbu *Rudimente de învățământ artistic la „zugravii de subțire” din Moldova și Țara Românească*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, nr. 1, 1962, p. 79-103.
- 24) Buchiu, Pr. Lector Ștefan,, *Chipul lui Dumnezeu în om, temei al aspirației omului către Dumnezeu*, în „B.O.R.” an. CXVI(1998), nr. 7-12, p.294-302.
- 25) Bude, Pr. Ioan , *Vechiul Testament despre structura și frumusețea ființei umane”*, în „A.B”, an VIII (XLVII-1977), nr 4-6, p. 78-82.
- 26) Buzescu, Pr. prof. N. C., *Însemnări despre cărți și reviste: Paul Evdokimov, L art de l icon (Theologie de la beaute), Paris, Desclee de Brower, 1970* , în „Ortodoxia” an XXXIV(1982), nr. 1, p. 121-133.

- 27) Cârstoiu Protos. Justinian, *Temeiuri biblice și patristice pentru cinstirea sfinților, a sfintei cruci și a icoanelor*, în „B.O.R., an CXVI (1998), nr. 1-6, p. 318-348
- 28) Ceremuhin, Pavel A., *Soteriologia lui Nicolae Cabasila*, Presentare și traducere de Parachiv V. Ion în „M.O.” an. XVIII (1966), nr. 5-6, p. 402-431.
- 29) Idem., *Caracteristicile teologiei bizantine* , în MB, anul XVI (1966), nr 7-9, p. 398-409.
- 30) Cheorbeja, Arhim. Dr. Irineu, *Importanța icoanelor de cult. Pictura bisericească*, în „M. B. ”, an XXXIV (1984), nr. 1-2, p. 60-68.
- 31) Chialda Pr. Prof. Mircea, *Raportul dintre Vechiul și Noul Testament*, în „B.O.R.”, an. XCIX, nr. 5-6 (mai-iunie) 1981, p. 541-562.
- 32) Idem, *Cinstirea Sfintelor icoane*, în vol. „Îndrumări misionare”, Editura IBMBOR, București, 1986, p. 838-846.
- 33) Chițescu, Prof. Nicolae, *Întrupare și Răscumpărare în Biserica Ortodoxă și cea romano-catolică*”, în „Ortodoxia”, an VIII (1956), nr. 4, p. 453;
- 34) Ciurea , Pr. Al. I., *Despre Evanghelia după Ioan*, în „G.B.”, an XXII (1964), nr. 7-8, p. 659-663;
- 35) Coman, Pr Prof. Ion. G. , *Frumusețea gândirii patristice* , în „G.B.”, an 1997, nr. 1-4, , p. 63-74.
- 36) Comșa, Pr. Lect. Dr. Petre, *Icoana în teologia Sfântului Vasile cel Mare*, în ”Teologie și viața”, an XIII (2003), nr. 7-12, p. 169-184.
- 37) Constantinescu, Pr. Prof Ioan, *Învierea Domnului Iisus Hristos în cele patru Evanghelii*, în „G.B.”, an XLVI(1988), nr. 2, p. 45-103;
- 38) Cornițescu, Diac. Prof. Dr. Em., *Persoana lui Mesia și lucrarea Sa în lumina profețiilor vechitestamentare*, an XXXVII (1985), p. 606
- 39) Craciun, Ierod. Casian, *Atitudinea Vechiului Testament față de icoane ca obiecte de cult*, în „G. B” , , an LXV(2006), nr. 8, p. 241-254.
- 40) Crăciunaș, Ierom. Irineu, *Andrei Rubliov*, în „M.M.S”, an XXXVII (1961), nr. 3-4, p.241-260.
- 41) Crăciunaș, Protos. Irineu, *Cinstirea sfintelor icoane*, în „Îndrumătorul bisericesc”, Sibiu, 1963, p. 168-173.
- 42) Crăciunaș, + Irineu, Episcop vicar, *Temele iconografice reprezentate în pictura exterioară din Moldova*, în „M.M.S”, XVLVII (1972) nr. 9-12 , p. 631-644.
- 43) Crăciunaș, Arhim. Irineu, *Vechea pictură bisericească în Moldova*, în „Mitropolia Moldovei și a Sucevei”, an XLI(1965), nr. 9-10, , p. 468-502.

- 44) Crăciunaș, Ierom. Irineu, *Andrei Rubliov*, în „M. M. S. ”, an XXXVII (1961), nr. 3-4, p. 240-260.
- 45) Crăciunaș, Protos. Irineu, *Andrei Rubliov - maestru al vechii picturi bisericești*, în „M.A.”, an VII (1962), nr 3-6, p. 284—300.
- 46) Cristoiu, Drd. Ioan, *Sensurile noțiunii de slujirile după scrierile Sf. Ioan Evanghelistul*, în „ST”, an XXXVII(1985), nr. 7-8, p. 510-521;
- 47) Dan-Nan, Drd. Alexandru, *Efectul iconoclasmului bizantin asupra papalității și regatului franc*, în „R. T”, an XV(2005), p. 127-141.
- 48) Diaconu, Ierom. Luca, *Icoana, ochiul lui Dumnezeu spre lume și fereastra sufletului spre cer*, în „Teologie și Viață”, serie nouă, anul I (LXVIII)-1991, nr 1-3 , p. 96-102.
- 49) Dumitrescu, Sorin, *Vedenia Sfântului Nifon-model al icoanei Judecării de Apoi*, în „A.B.”, an IX (1998), nr. 1-3, p. 87-94.
- 50) Dură , Pr. Nicolae, *Incursiune în arta bizantină*, în „M. A. ”, an XXX (1985), nr. 11-12, p. 790-792.
- 51) *Idem*, *Teologia icoanelor în lumina tradiției dogmatice și canonice ortodoxe*, în „Ortodoxia” , an XXXIV (1982), nr. 1, p. 55-84.
- 52) Fecioru, Pr. D., *Despre cele patru Evanghelii*, în „G.B.”, an XXII (1964), nr 7-8, p. 654-658;
- 53) *Idem*, D., *Teologia icoanelor în teologia Sfântului Ioan Damaschin*, în „Ortodoxia”, an 1978, nr 3, 475-487.
- 54) Florenski,P., *L'Ikone*, în „ Messenger de l' Exarchat du Patriarche russe en Europe Occidentale”, 1969, nr. 65, p. 39-64, traducere și prelucrare de Ion V. Paraschiv, în „M. O.”, an XXI (1969) , nr. 5-6, p. 420-439.
- 55) Fruma, Dr Ioan, Marcu Prof. Dr. Grigorie, *Procesul Mântuitorului. Studiu juridic și teologic*, Seria Teologică, nr. 30, Sibiu, 1945, p.279-283.
- 56) Galeriu Pr. Constantin, *Jertfă și Răscumpărare* (teză de doctorat), în „G. B.”, an XXXII (1973), nr. 1-2, p. 109;
- 57) Gh. Bogdaproste, *Hristologia după Epistola către Evrei*, în „G. B. ”, an XXX(1971), nr. 11-12, p. 1088-1099;
- 58) Gheațău, Ierom. Mihail, *Estetică și limbaj în iconografie*, în „S .T.”, an 2009, nr. 4, p. 159-197.
- 59) Gheorghiu, N. A., *Manulalul de pictură biericească a lui Dionisie de Fournas*, în „B.O.R.”, an LIII (1935), nr. 9-10, p.491-493.

- 60) Ghiuș, Arhim. Benedict, *Creațiunea după Sfânta Scriptură*, în „M.O”, an IX (1957), nr 9-10, p. 641-647.
- 61) Grabar, I. E. , Lazarev V. N. și Kemenov, N. N., *Istoria artei ruse*, vol. III, Moscova, 1955 (trad. liberă și rezumativă a cap. despre A. Rubliov, de Pr. P. Iacobescu, în „M. B”, an 1956, nr. 4-6, p. 102-186.
- 62) Grecu, V., *Cărți de pictură bisericească* în „Candela Moldovei”, an XLIII (1932), nr. 1-12, p. 105-142.
- 63) Herea, Gabriel, *Studiu introductiv* în vol., *Simbol și Ortodoxie*, Florin Mihăescu , Editura Heruvim, Pătrăuți, 2012.
- 64) Ichim, Drd. D. *Învățătura ortodoxă despre Sfintele icoane*, în „S T”, an XXII, nr. 5-6 , 1970, p. 444-452.
- 65) Ioniță, V., *Sfântul Ioan Damaschin, apărător al sfintelor icoane* în „S. T. ”, an XXXII (1980), nr. 7-10, p. 583.
- 66) Ivanov, I., *Andrei Rubliov-La 600 ani de la nașterea sa*, în Jurnal Moskovski Patriarhii, nr. 6/1960, trad. de I. N. în „B. O. R.”, an 1960, nr. 9-10, p. 957-962.
- 67) Leb,I. V. , Bidian, M., *Teodor Studitul, apărător al Sfintelor Icoane*, în vol. „Cinstirea Sfintelor Icoane în Ortodoxie”, Editura Trinitas, Iași, 2008, p. 161-174.
- 68) Lossky, Vladimir, *Chip și asemănare*, trad. de Lucian Turcescu în „S.T.”, an 1991, nr. 1, p. 54-67;
- 69) Macsim, Pr. N., *Teofania Icoanei în Ortodoxie. Implicații doctrinale*, în „M.M.S.”, an LXIV (1988), nr. 1, p. 34;
- 70) Marcu, Pr. Prof. Dr. Grigorie *Problema unității creștine în lumina Epistelelor pauline,* ”, în „S. T” ,an XVII (1965), nr. 5-6, p. 275-285;
- 71) Meteș, Ștefan, *Zugravii bisericilor românești*, în „A. C. M. I. ”, Transilvania, 1926-1928, p. 34-35.
- 72) Metzulescu, Stelian, *Erminiile în arta creștină medievală europeană*, în „G. B. ”, an XXI (1962), nr. 3-4, 280-306.
- 73) Mihalcu, Mihai, *Câteva observații cu privire la „fața nevăzută” a icoanei românești* , în „A. B. ”, anVII (1996), nr. 1-3, p. 58-74.
- 74) Idem, *Erminiile de pictură, mărturii scrise, unice pentru Istoria științei*, în„B. O. R. ”, an C(1982), nr. 5-6, p. 518-530.
- 75) Mihoc, Pr. Prof. Vasile, *Iisus Hristos în izvoare antice profane*, în „S. T.”, an XLI (1989), nr 1, p 7-24.

- 76) Mircea Pr. Ioan, *Răscumpărarea în Noul Testament după învățătura Sfinților Părinți*, în „S.T.”, an XXIV(1972), nr. 1-2, p. 35 ;
- 77) Idem, *Idoli sau icoane sfinte?* , în Ortodoxia, an XXXIV (1982), nr. 1, p. 41-54.
- 78) Idem, *Prefigurările Crucii în Vechiul Testament și semnificația lor în tradiția cultică creștină*, în „S.T.” XXI (1969), nr. 3-4, p. 196-197.
- 79) Moisiu, Pr. Conf. Dr. Alexandru, *Arta bizantină*, în „M.A.”, an IX (1964), nr. 9-10, p. 614-622.
- 80) Moraru, Drd. Eugen, *Adam cel vechi și Adam cel nou în epistolele pauline*, în „M. A.” an XXIX(1984), nr. 3-4, p. 175-185;
- 81) Idem, *Adam cel vechi și cel nou în Epistolele pauline*, în „ST”, an XXXIV (1982), nr 3-4, p. 159- 166;
- 82) Muntean, Pr. drd. Vasile, *Iconoclasmul bizantin (sec VIII-IX) în lumina noilor cercetări*, în „BOR”an CII (1984), nr. 8-10, p. 685.
- 83) Munteanu, Drd. Vasile, *Pictura religioasă bizantină în epoca Paleologilor*, în „G.B.” an XXXII (1973), nr. 5-6, p. 566-577.
- 84) Năstureș, P. S, Vătămanu, N., *Icoana de hram a paraclisului Spitalului Colțea, operă a lui Pârvu Mutu*, în „B. O. R.”, an LXXXVI (1969), nr. 1-2, p. 184- 188.
- 85) Neaga, Pr. Prof. Nicolae, *Problema frumosului* în „M.M.S.”, an. XXXIV (1958,) nr. 3-4, p.199-216.
- 86) Nicolae Răzvan Stan, *Prin înomenirea Fiului spre îndumnezeirea omului*, în „M.O.”, anLIV 2002, p. 50. –64.
- 87) Ostapov, Pr. A., *Cuviosul Andrei Rubliov-La 600 de ani de la nașterea sa*, în rev. Jurnal Moskovskoi Patriarhii, an 1960, nr. 11, p. 25- 29.
- 88) Ostorovsky, G., *Hotărârile Sinodului Stoglav privitoare la pictarea imaginilor și principiilor iconografiei bizantine*”, în „Orient et Byzance, premier recueil à mémoire de Th. Ousdpensky, Paris, 1930, p. 402.
- 89) Pascu, Pr. Caius, *Din începuturile picturii bănațene*, în „M. B.”, an XV (1965), nr. 4-6, p. 351-355.
- 90) Pădurețu ,Alexandra, *Istoria icoanei. Origine și evoluție*, în „A. B.”, an XXI (LX)-2010, nr. 10-12, p. 57-75.
- 91) Pietreanu, Magistrat V., *Mesianitatea Mântuitorului în Evanghelia după Sfântul Matei*, în „S.T.”, an IX(1957), nr. 1-2, p. 104;
- 92) Pistru, Pr. Lect. Ch. ., *Sfânta Treime și iconomia divină (Despre icoana pictorului Andrei Rubliov)*, în „M. A.”, an VI (1961), nr. 9-10, p. 542-552.

93) Plămădeală, + Antonie, Mitropolitul Ardealului, *Icoanele pe sticlă din Transilvania*, în „M. A.”, an XXXII (1987), nr. 6, p. 34- 40.

***În limbi străine**

- 1) Alexander, P. J., *An ascetic sect of Iconoclasm in seventh century Armenia* în „Late Classical and Medieval Studies in Honour of A.M. Friend jr. ”, Princeton, 1955, p. 151-160.
- 2) Idem, *The iconoclastic council of St. Sophia (815) and its definition*, în „Dumbarton Oaks Paper”, nr 7/1953, p. 37-66 .
- 3) Allo, E. Bernard, *L’Apocalypse*, în „Revue biblique”, an XII (1915), nr. 3-4, p. 396
- 4) Bernard P., *The Paulicians and Iconoclasm*, în „Icon”, p. 75-81.
- 5) Borozdinov, Protopop Vl., „*The Holy Trinity*” of St. Andrei Rublev (*spiritual message of the icon*), în The Journal of the Moscow Patriarchate, nr. 6/1990, p. 60-62; nr. 7/1990, p. 73-76;
- 6) Bratu, M., *Les notions de circonscriptible et d’ incirconscriptible chez Saint Nicéphorus de Constantinople et Saint Théodore Stoudite*, vol. „Studia Historica et Theologica. Omagiu Emilian Popescu”, Ed. Trinitas, Iași, 2003, p. 509-525 .
- 7) Corado Leonardi, *Ampelos. Il simbolo della vitte nell’arte pagane e paleocristiana*, în „Ephemerides liturgicae”, Ser. Historica, XXI, 1947.
- 8) Du Mensil, Du Evisson, *Les Peintrures de la Synagogue de dura Europos*, în „Revue Biblique”, 1936, p. 72-90.
- 9) Idem, *Les Nouvelles decouvertes de la Synagogue de Dura Europos*, în „Revue Biblique”, 1936, p. 79-90
- 10) Idem, *Sur quelques inscriptions juives de Dura Europos*, în „Biblica ”,1937, p. 153-173.
- 11) Fervier, *La Catacombe de Priscille et l’ origine des catacombes*, în „Cahiers Archeologiques”, XI (1960), p. 1-14.
- 12) Fery, J. B., *Une ancienne synagogue de Galilee, recemment decouvertes*, în Rivista di archeologia Cristiana, tom X, 1933, p. 287-305.
- 13) Fevrier, P. A, *Recherches recents sur les catacombes de Rome (Art et societé de l’antiquité tardive a Rome III-e et IV-e siecles)*, în„Revue Historique”, an 1968, p. 1-18.
- 14) Frey, J. B, *La question des images chez les juifs à la lumière des récentes decuvertes* , în „Biblica”, XV, Eoma, an 1934, p. 296-299.

- 15) *Idem, Une ancienne synagogue de Galilée récemment découverte*, în „Rivista di Archeologia cristiana”, an 1933, nr. 10, p. 287-315.
- 16) Gegiu, Dr. Eduard Eugen, *La disputa iconoclasta e la crisi del culto delle immagini religiose nell'Oriente cristiano* în „Teologie și viață”, anul XXIV (2014), nr. 9-12, p. 71-91.
- 17) Grabar, André *Le thème religieux de la synagogue de Doura (245-246) après J.C.*, în „Revue de l'histoire des religions”, 123(1941), p. 143-192; 134 (1941) p. 5-35.
- 18) *Idem, Le Thème religieux de fresques de la synagogue de Doura (245-256)*, în „Revue de l'histoire des religions”, CXXIII, an 1941, p. 142-143.
- 19) *Idem, Recherches sur les influences orientales....dans l'art balcanique*, în „Journal de savants”, ann 1929, vol. 8, nr 1, p.378-379.
- 20) *Idem, Recherches sur sources juives de l'art paléochrétien* în „Cahiers Archéologiques”, an XI (1960), p. 41-71.
- 21) Grumel, V., *L'iconologie de Saint Théodore Studite*, în „Echos d'Orient”, Paris, tome XX, an 1921, nr. 123, p. 257- 268 .
- 22) Kousmine Nicolai, *André Roubliev*, în rev. „Oeuvres et Opinions, an 1960, nr. 8, Moscova, p. 186
- 23) Meyendorff, John, *La crise iconoclaste*, în „Initiation à la Theologie Byzantine”, Paris, 1975, p. 55-65.
- 24) Heqkins, Clark, *La Synagogue de De Doura Europos* în „Comptes rendus de l'Academie des inscriptions et belles lettres”, 1933, p. 243-255.
- 25) Lassus, Jean, *La maison des chretiens de Dura –Europos*, în „Revue archeologique”, Paris, 1969, fasc. I, p. 129-140.
- 26) Marrou, H., *Sur une peinture de la nouvelle catacombe de la Via Latina*, în „Comptes rendus des seances de l' Academie des inscriptions et belles lettres”, Paris, 1969, p. 250-256.
- 27) Nersessian S. Der., *Une apologie des images du septième siècle* în „Byzantion” 17, an 1944/1945, p. 60.
- 28) Nikolau, Th., *Die Ikonentheologie als ausdrück einer konsequenten Christologie bei Theodoros Studites*, în „Orthodoxes Forum”, an 1993, nr. 7, p. 23-54.
- 29) Père Jerphanion *Les églises rupestres de Cappadoce et la place de leurs peintures dans la développement de l'iconographie chretienne* în „Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice”, XXVII, fasc. 82, 1934.

- 30) Rice Talbot David, *Les mosaïque du grand palais des empereurs byzantins à Constantinople* în „Revue des Arts”, Paris, 1955, nr. 3, p.166.
- 31) Scoutiers C., *La personne du verbe Incarné et l’icone. L’ argumentation iconoclaste et la réponse de saint Théodore Studite*, în F. Boespflug/N. Lossky (editori), „Nicée II 787-1987. Douze siècles d’images religieuses”, Paris, 1987, p. 121-133.
- 32) Seerwys, D., *Les actes du concile iconoclaste de l’an 815*, în *Melange d’archéologie et d’histoire*; Paris; 1903, tom XXIII, p. 343-351.
- 33) Van Woerden, Isabel Speyart, *The Iconography of the Sacrifice of Abraham* , în „Vigillae Christi”, an 1961, nr. 15, p. 214-255.
- 34) Vasilescu, Lucreția, *Marian Icons in Orthodox Worship on the Romanian Land*, în „S. T.” an V (2009), nr. 4, p. 7-36.